

Наталія Кучма, канд. філол. наук

**Своєрідність та різновиди рецензій
і жанрові структури «малої» критики
в західноукраїнській періодиці
20-30-х рр. ХХ ст.**

Рецензія, як свідчить етимологія слова (лат. «recensio» — перегляд, оцінка), немовби зосереджує в собі і концентровано виражає сутність діяльності критиків. Через французьке посередництво увійшла вона в журналістське життя національних культур Європи. В Україні вже на сторінках харківських журналів зайняла належне місце, впродовж ХІХ століття використовувалася в українсько- і російськомовних часописах. Рецензія — улюблений жанр І. Франка-критика, під пером якого досягла структурної окресленості і великого розмаїття. Розглянувши їх зміст і функції, І. Дорошенко зробив висновок: «Рецензія — оперативний жанр, що має свою специфіку, але найкраще, коли ця специфіка не тяжіє над автором у вигляді обов'язкових параграфів, яких він будь-що повинен дотримуватися» [1, 170]. Їх загальнокритичні визначники, напевне найкраще в українській традиції збагнув і сформулював сам І. Франко у програмі для ЛНВ (стаття «Журнал і публіка» 1900 року): «...ми не пишем ні для чийої спеціальної уподоби, пишемо те, що нам диктують наші погляди, наші важкою і невпинною працею здобуті переконання, наше розуміння загального добра. Не порушуючи нічиїх управлених інтересів ані традицій, ми силкуємося ввести в нашу рідну літературу ті духовні і артистичні течії, які займають сьогодні найкращих письменників цивілізованого світа. Ніде і ніколи ми не голосимо сліпого культу якої-небудь літературної чи філософської моди, всюди дбаємо про вироблення серед нашої громади власної критичної думки, власного артистичного смаку...» [2, 145].

До збагачення української рецензентської традиції прилучилися часописи початку ХХ ст. — особливо «Українська хата», «Книгар», персонально М. Федюшка (Євшан), М. Зеров, відтак О. Білецький. За спостереженням Я. Гординського [3, 110], в Україні рецензія розвивалася гарно аж до 1930 року». Отже, галицькі журналісти і молоді критики, мале добре «дзеркало» і «школу».

На загал кажучи, критичні виступи західноукраїнських рецензентів 20-30-х рр. ХХ ст. рівня не понизили. У публікаціях цього типу є характеристика твору та його оцінка. Спосіб аргументації у кожному окремому випадку зумовлений світоглядними позиціями автора (як критика, так і письменника), адресатом і місцем публікації. Були й свої особливості. Так, у журналі «Дзвони» найактивніше використовували короткі рецензії, у яких давали лаконічні, але переконливо аргументовані оцінки художніх творів. Найчастіше до таких рецензій вдавалися Теофіл Коструба, Ігор Петренко, Гавриїл Костельник (часто в одному числі з'являлося по кілька їх рецензій).

Рецензії, вміщені в «Ділі», відзначалися порівняною стриманістю. Іронічність, а подекуди й сарказм, характеризують перш за все виступи провідного критика — Михайла Рудницького. Це ж можна сказати і про його виступи в інших періодичних виданнях, насамперед тих, де редактором чи членом редколегії був він же. Наведемо кілька показових прикладів. У рецензії на повість Селіна «Подорож до останніх меж ночі» читаємо: «Селін хотів скласти акт обвинувачення проти сучасного ладу в різних його проявах. Його лють не дозволила йому на спокійний малюнок різного середовища та різних людей. Він забуває, що пише повість, і переходить у памфлет, що нагадує інколи газетну полеміку. Але мова і стиль у нього наскрізь оригінальні, з жовчю та їддю; вживає він нецензурних слів, яких не знайдете у ніякому словнику, які звичайно автори заступають крапками. Дає він щось у роді Золі без Золевої композиції та щось у роді Достоевського, коли відкинути прецікаву інтригу повістей російського повістяра та гостроту його проблем. [...] Уся повість кипить і розливається на боки, як сучасна європейська каша з совітськими шкварками» [4, 7]. Дотепніше і не скажеш. Рецензії С. Гординського відзначаються детальнішим аналізом і толерантністю. Якщо М. Рудницький, оцінюючи поезію Я. Дригинича, не може уникнути саркастичних зауважень на кшталт: «Утікає від банальності;

пише, як за панування «модерни». На одні вірші скажете: «Це зовсім добре», на інші: «А це що таке?!» Це друге зветься «боротьба за власну форму». Зміст? Може, згодом прийде. Талант. Уся збірка — 34 віршів. Дивні ці молоді поети! Різьбити віддаль може (гра слів — «Різьблю віддаль» — назва збірки. — Н. К.), а віршів ні [5, 5]. То С. Гординський з приводу цієї ж збірки пише таке: «Ясно, що ніяких класичних метод цінунання того, що влучне, а що ні — ми тут ужити не можемо: поет творить виключно на власний ризик — його відчують або ні. Це ж, зважмо, не стисла наука, що підпадає аналізі, мистець завжди висловлюється відразу синтетично, але навіть тут його відношення до реального чисто інтуїтивне, а його форми — форми імагінації». На відміну від М. Рудницького, С. Гординський робить спробу пояснити і поетові, і читачам шляхи зростання рецензованого автора. Делікатні вказівки на вади віршів і можливі шляхи їх виправлення викликають у читачів довіру. «Взагалі Дригинич, — міркує рецензент, — увесь у стадії експериментування. Формальні проблеми переважають поки що всі інші, передусім проблему змісту, хоч, на загал, урбанізм поета почуваємо добре в його ритмах і римах. Хотілось би, щоб у Дригинича зміст не був такий статичний, щоб він мав якусь сильніше зазначену напрямну. «Метафора чину» не скрізь яскраво підкреслена. Та, з другого боку, його формальні шукання — річ дуже добра і потрібна. У хвилині, коли в його поезію повною струєю ввіллється життя, поетові вистачить тільки сісти за керму і пустити свої НР на бажану швидкість. У кожному разі за його манометром будуть з цікавістю стежити всі зацікавлені дорогами нашої поезії» [6, 3]. Навіть на недолугі художні твори С. Гординський реагує спокійно і виважено: «Хоч збірка нічого нового в нашу поезію не вносить, вона усе ж знайде свого читача, може, більш як ольжичева «Рінь», саме тим, що називає речі по імені, що в неї «сенс» на самім верху, так, що не треба натужуватись і його шукати». [7, 4]. В цілому рецензії М. Рудницького можна визначити як рецензії-есе, а С. Гординський тяжіє до чистої рецензії журнальної, часом до короткої.

Нечисленною, але цікавою є група розгорнутих рецензій, які за своєю будовою наближаються до критичної статті. Такі рецензії друкувалися в «Дзвонах», у «Ділі» і «Новому часі», їх авторами були досвідчені літературознавці, здебільшого професори Львівського університету. Ці рецензії відзначаються

чіткістю і глибиною аргументації, добрим знанням рецензованого матеріалу, виваженістю думок, толерантністю.

Рецензії, опубліковані у «Дзвонах», найбільше відповідають канонам цього жанру. Усі вони аналітично-синтетичні, невеликі за обсягом, переконливо аргументовані, зосереджують увагу читача на сильних та слабких сторонах художніх творів. Вони доброзичливі, виважені, орієнтовані на сам твір, а не на автора. Крім того, у них аналізовано мову і стиль письменника, вказуються мовні огріхи; як правило, критикується надмірне вживання полонізмів. Проте у цих рецензіях ніколи не звертається увага на звукопис поетичних творів, поетика рецензентів цікавить менше.

Рецензії «Дзвонів» на українські переклади творів світової літератури носять, як правило, інформативний характер і, на відміну від рецензій інших видань, не приділяють належної уваги якості українського перекладу.

На відміну від католицьких критиків, рецензенти ліберально-естетичної орієнтації не такі однорідні та одностайні в оцінках різних мистецьких явищ. Так, С. Гординський, як уже згадувалось, тяжіє до класичних критичних жанрів, лише на окремих його виступах позначається вплив есе. Тон його виступів завжди стриманий, виклад максимально об'єктивний, добре аргументований, аналіз хоч стислий, але влучний. Лише іноді його критичну нарацію проймає легка іронія. Така ж манера письма властива і Я. Гординському. А М. Рудницький завжди відзначається гостротою висловлювань, афористичністю, образністю, як наслідок — у його рецензіях дуже мало детального аналізу художнього твору, аргументація не стільки логічна, скільки емоційна. У його виступах, як правило, наявний порівняльний аспект. Рецензії М. Рудницького викликають у багатьох читачів реакцію опору насамперед через іронічну в'дливність, акцентований сарказм, демонстративну різкість. Якщо С. Гординський намагається пропагувати толерантність і право на життя різних за якістю художніх творів, то М. Рудницький максималістськи вимагає від авторів лише високої літератури європейського зразка, відмовляючи тим самим у праві на існування пересічним зразкам масової літератури.

Рецензії, що публікувалися на сторінках прокомуністичної періодики, мало в чому різняться між собою. Їх автори основну увагу приділяли змістові, а не поетиці, акцентували увагу на суспільній та виховній значимості текстів, однак аргументація їх

не завжди послідовна, часом неглибока. Часто рецензенти переносять неприязнь до автора на художній твір. Так, Юліан Опільський (хоч і не сповідував «лівизни», але друкувався в «Нових шляхах») у «Сюжетах з чужих літератур» — рецензії на твори С. Черкасенка «Еспанський кабалеро Дон Хуан і Розіта» та М. Рудницького «Нагоди і пригоди» подає яскравий приклад упередженої критики. Розгорнута рецензія відомого письменника містить стислий переказ фабули п'єси С. Черкасенка, історію образу Дон Жуана в європейських та українській літературах, однак у ній цілком відсутні аналіз переваг і втрат п'єси порівняно із згаданими творами. Побудована у формі відповіді на неприйнятну, на думку Ю. Опільського, рецензію М. Рудницького у «Ділі», стаття-рецензія відомого прозаїка, однак, зосереджує увагу читача тільки на моральних аспектах образу Дон Хуана. Його спроба «скласифікувати твір» позбавлена чіткої і переконливої аргументації: «Епізодичність є невідлучна від сюжету, а через те й не надається він узагалі у своїй первісній постаті на драму, тільки на роман. Та через те, що при цьому трапляються й дії з високо драматичною динамікою, то й драматична форма найбільш підходить до них. Автор, видно, дуже основно передумав сюжет та збагнув його властивості, коли зважився класифікувати твір як драмовий роман. Черкасенко назвав його романом не тому, що не міг дати повновартної драми, тільки тому, що ця назва найкраще характеризує сам твір [8, 292]. Вважаючи зображення аморальності інквізиції й самого Дон Хуана основною вартістю твору С. Черкасенка, Ю. Опільський робить висновок, що «Із цього виходять знамениті, справді шекспірівські, дії й нема хіба людини, яка не була б авторові глибоко вдячна за його так безпретенціональний і так величний твір» [9]. Обурений зауваженнями М. Рудницького щодо наївності п'єси С. Черкасенка, Ю. Опільський відповідає: «Начитання — це ще мало для критика: йому треба також розуміння й інтелігенції при оцінці явищ» [10, 293]. Закид рецензента «Діла» про численні запозичення у творі С. Черкасенка Опільський спростовує власними роздумами про те, що є впливи й взаємовпливи у літературі, а що є плагіатом. На підтвердження своїх висновків Ю. Опільський наводить приклади невдалих, на його думку, запозичень у збірці самого М. Рудницького «Нагоди й пригоди». «Збірка нарисів, що в них автор із свого багатого досвіду європейця подав деякі винятки», викликає у рецензента однозначно негативну оцінку.

Переказуючи фабулу окремих нарисів, Ю. Опільський звертає увагу лише на моральні аспекти, на правдоподібність і пристойність поведінки персонажів: «Це наскрізь нездорова, в суті погана, гидка картина відразливої моральної гнилі, яку даром береться позолотити автор» [11, 299]. Маючи претензії до мови і стилю, до точності окремих фактів і явищ, рецензент підсумовує: «Ось таку галерію безголових, часом безполих, безсилых та безхарактерних типів виводить автор. Насміхається із своїх креацій і показує всім — їх безглуздя та непрактичність, з яких тільки він уміє їх довести до цього, щоб і з них могли бути хоч і сюжети до новели» [12, 300]. Ю. Опільський, переповнений сарказму, оголошує справжній вирок «Нагодам й пригодам»: «Зібравши все сказане й наведене, треба ствердити, що «Нагоди й пригоди» — це поява під кожним оглядом від'ємна, а на добавок мало оригінальна. Одна тільки особистість автора, яка скрізь упихається між читача та дієві особи, є, як здається, без сумніву його власністю. Поза тим нема найменшої запоруки, чи справді можна уважати «Нагоди й пригоди» частиною українського письменства. Як-що так не є, то дивно нам, що хтось може покласти свій підпис на цього рода збиранині, якщо, одначе, автор уважає, що твір є додатною і бажаною появою на нашому книгарському торзі, так позволимо собі зауважити, що він краще зробив би був, полишаючи ці квіткі там, де вони вирости» [13, 300]. Наведений зразок рецензії яскраво засвідчує властиву тогочасній критиці тенденцію перенесення негативного ставлення до особи автора на мистецьке явище. Одіозна постать ліберального критика заступила рецензентові художній твір. Справді «Нагоди й пригоди» не є шедевром красного письменства, й сам їх автор визнавав це, однак, упередженість Ю. Опільського, як критика не дозволила йому, глибоко проаналізувати збірку й переконливо поцінувати її. Його аргументи мало переконливі, надміру емоційні й односторонні, окремі зауваження претензійні, що, в свою чергу, зменшує вартість критичного виступу.

Помилкою було б вважати, що всі рецензії прокомуністичних видань страждають на ту саму хворобу. Зустрічаємо тут чимало виступів більш стриманих, толерантніших. І навіть відчутна упередженість в окремих з них викликана не особистою неприязню до рецензованого, а ідеологічним протистоянням. Що ж до рецензій на твори політичних однодумців, то вони, як правило, схвальні,

орієнтовані переважно на зміст, на ідеї, мотиви, не вдаються до аналізу поетичної техніки. Так, рецензуючи три збірки М. Терещенка, Я. Кондра писав: «Окрема місце в сьогочасній українській революційній поезії займає лірика М. Терещенка не так з погляду на її специфічні художні вальори, як завдяки її тематичним властивостям. Цей тематичний характер його творчості обумовлюють його тяглість і послідовна лінія соціалістичного світогляду поета, що спрямовують його увагу перш за все на потреби й завдання революційного будня» [14, 223].

Короткі рецензії — жанр дуже добре пристосований для оперативного аналізу й оцінки нового літературного явища, а тому найпопулярніший з усіх жанрів літературної критики.

Але рецензія — це не лише невелика стаття бібліографічного характеру, а й розгорнутий виступ, який містить по можливості детальний аналіз якогось твору чи видання. Такого типу виступ називаємо монографічною рецензією. Від монографічної статті така рецензія відрізняється (за умови спільного предмета аналізу) перш за все авторською установкою, а це, в свою чергу, впливає на форму викладу матеріалу і широту охопленого матеріалу (оскільки в монографічній статті завжди наявний текст усієї творчості письменника). Монографічних рецензій у галицькій літературній критиці міжвоєнного періоду дуже мало. Зосереджені вони, в основному, на сторінках католицького журналу «Дзвони». Яскравим зразком такого критичного виступу може бути рецензія В. Заїкина «Проблеми української літературної критики й естетики в ліберальнім освітленні» на книгу М. Рудницького «Між ідеєю і формою». Критик будує свій виступ, використовуючи прийом підрядкового коментаря. Він цитує основні положення аналізованого твору і супроводжує ці цитати власними роздумами, прагнучи таким чином домогтися порозуміння з читачем. Цей прийом подачі матеріалу допомагає уникнути категоричної бездоказовості при різкій критиці рецензованого твору і залишає у читача емоційне почуття співучасті і позірної його «рівноправності» з автором і рецензентом. В. Заїкин, віддаючи належне М. Рудницькому і його книжці, делікатно аргументує спірні питання теоретичних основ сучасного літературознавства, вказує на явні, на його думку, невідповідності чи й помилкові твердження, висловлені автором. Рецензент повністю поділяє погляди М. Рудницького на сучасну українську критику, але різко

протестує проти механічного, що йде від незнання, зарахування католицької критики до політично заангажованих: «вельми характеристичне для автора-ліберала, що католиків ставить він в один ряд з різними політичними напрямками, так начебто католицтво й взагалі християнство було явищем того самого характеру, що й різні політичні течії» [15, 539]. Зрештою, В. Заїкін вважає, що історіософічні розділи книжки ґрунтовні, хоч окремі напрямки західної новітньої філософії й відсутні, немає згадок про сучасну російську критику й літературознавство, про українську теоретичну думку (рецензент називає її «російсько-українською» літературою. — Н. К.), та «коли автор переходить до висловлення своїх власних тез і бажань, якою повинна бути література й критика, якими шляхами вони мають розвиватися та які завдання перед ними стоять, тут уже автор висловлює дуже багато спірного й сумнівного, а то зовсім неслухного, з чим погодитися абсолютно неможливо» [16, 539].

Толерантно-діалогова рецензія В. Заїкіна на працю М. Рудницького «Між ідеєю і формою» за контрастом до упередженої рецензії Ю. Опільського на збірку нарисів того ж автора підводить нас до такої конститутивної для рецензії закономірності, як розуміння/ нерозуміння критиком автора, здатність/ нездатність у чомусь ідентифікуватись з ним, піддатися певною мірою його сугестії, не втративши свого критицизму, зберігаючи доцільну дистанцію від предмета оцінювання — його твору. Саме рецензент, який зосереджується на одному творі, одному естетично цілісному явищі, може пережити таке явище, вжитися через текст твору в його художній світ, вступивши в діалог з текстуальним автором, прийняти і схвалити, навіть глорифікувати твір і реального автора, або, навпаки, полемізувати з ним, заперечити, «знищити» і твір, і автора. Вирішальну роль тут, очевидно, відіграють однотипність естетичного смаку і світогляду критика й автора рецензованого твору.

До рецензії як основного жанру «малоформатної» критики тяжіють також анотації, бібліографічні замітки, хроніка літературного життя.

Оперативність часописів (передусім газет, тижневиків) дозволяє більш систематично вести мову про літературні факти і явища, звертаючи увагу не лише на визначні явища, а й на незначні події. Тому жанр бібліографічних заміток та анотацій був дуже популярним у періодиці усіх ідеологічних орієнтацій,

«бо бібліографія, — поки до неї не втручається політика — не бреше» [17, 7]. Як правило, ці виступи публікувалися під рубриками «Нові книжки», «Бібліографія», «З книжкової полиці» і под. Призначення таких малих критичних форм — дати інформацію про нові літературні факти, пробудити інтерес читачів до нових видань, нових імен. Часто бібліографічні замітки й анотації виходили за рамки «чистої» інформації, пропонуючи читачам і оцінні характеристики. Перелік книжкової продукції виявляє акціологічний потенціал тим, що «свідчить» або про бурхливий розвиток літератури в цілому чи певних жанрів, або про застій чи занепад: все залежить від ситуації і погляду на «бібліографію». Оцінний аспект є і в тому, що вказується місце публікації книжки, її розмір, обсяг, оформлення, навіть якість паперу. Так «матеріалізується» не тільки «рекламно-пропагандистська» функція потенції критики, а й культурологічна.

У «Літературно-науковому віснику» бібліографічні замітки про перекладну літературу обов'язково містили не лише вичерпну інформацію про зовнішні виміри твору, про його автора, а й про якість перекладу. Так, у замітці М. Рудницького про переклади творів Альфреда де Мюссе читаємо: «До наших рук дійшли поки що перші два томики перекладу з Місета. Сей переклад не зразковий, а проте виявляє велику дбайливість, щоби передати вірно текст і захвати чистоту мови. Річ ясна, що се не легке діло при перекладі письменника, який — як влучно каже др. О. Грицай у своїй передмові, — виявив особливо у формі «стійну елегантність, вільну легкість і розкохану пестливість блискучої епохи Версаїв і Тріянонів» [18, 377]. Інший автор, захований під криптонімом О. В., повідомляючи про переклади оповідання Гі де Мопассана «На воді», зазначав: «Не можна сказати, щоб наша перекладна література була дуже багата. Тому з признаннем мусимо піднести всяку пробу збагатити її. Немало зробила в сім відношенні віденська «Чайка». На жаль, тільки не всі її переклади вдатні. В нас узагалі не доціняють значіння праці перекладача, уважаючи, що перекладати «кождий потрафить». Тим часом добре перекладати — значить вжитися в психологію автора, в нюанси мови його краю, я б сказав навіть у світогляд даної нації. Але в нас трапляється се рідко, ще рідше можна знайти перекладача, який (се також конечна вимога!) сам був би трохи артистом і ...знав не тільки чужу, але й свою мову [...]. Се останнє перекладачеви дуже часто не удається не тільки через

ігнорованне нюансів французької мови, але й не вистарчаючого знання української» [19, 348-349].

Дуже короткими рецензіями, а подекуди й анотаціями з оцінними елементами визначалися «Літературно-науковий додаток «Нового часу», «Поступ». Їх автори, як правило, писали про тему та ідею твору, згадували їх розкриття і відповідність християнським морально-етичним принципам католицької критики й державницької ідеології.

Вага і значення малих форм поточної журнально-газетної критики залежить від того контексту, який складає окреме число часопису своїми публікаціями художніх творів, проблемних статей, оглядів, рецензій, а також — навіть від місця їх розміщення і способу подачі (верстки, шрифти) і т. д. З цього погляду досвід львівської періодики міжвоєнного періоду заслуговує спеціального вивчення, бо надто вже різко вони контрастують з радянськими передвоєнними журналами «Література і мистецтво», післявоєнними «Радянський Львів» і «Жовтень» за редакцією Ю. Мельничука. Цією Р. Браунунь, а потім Р. Федорів почали змінювати ситуацію, використовуючи досвід попередників з-перед вересня 1939 року.

Література:

1. Дорошенко І. Франко – літературний критик. – Львів:Львів. ун-т, 1966. – С. 170.
2. «ЛНВ». – Львів. – 1900. – Т. 9. – С. 145.
3. Гординський Я. Літературна критика підсоветської України. – Львів-Київ, 1939; Мюнхен, 1985. – С. 110.
4. «Діло». – 1923. – Ч. 16 від 15 серпня.
5. «Назустріч». – 1936. – Ч. 2. – С. 5.
6. Там само. – Ч. 6. – С. 3.
7. Там само. – Ч. 9. – С. 4.
8. «Нові шляхи». – 1931. – Ч. 6. – С. 292.
9. Там само. – С. 292
10. Там само. – С. 293.
11. Там само. – С. 299.
12. Там само. – С. 300.
13. Там само. – С300.
14. «Вікна». – 1930. – Ч. 7-8. – С. 223.
15. «Дзвони». – 1932. – Ч. 7-8. – С. 539.
16. «Дзвони». – 1932. – Ч. 7-8. – С. 539.
17. Шерех Ю. Третя сторожа. – 1993. – С. 7.
18. «ЛНВ». – 1923. – Кн. IV. – Т. LXXIX – С. 377.
19. Там само. – С. 348-349.